

УДК 025.2-028.85"1917/1921":[061.1:015](477-25)

Лариса Дояр,кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник Державного архіву друку
Книжкової палати України

Спецфонд Книжкової палати України (1917—1921 рр.): заборонені книгодруки з історичної галузі

Стаття продовжує тематику авторських досліджень, присвячену проблемі заборони книгодруків у Радянській Україні. Авторка пропонує ознайомитися з яскравими епізодами вилучення книгодруків історичного змісту, наводить відомі й маловідомі імена, розглядає переслідувані владою наукові та науково-популярні праці, навчальну літературу, історичну белетристику, аналізує зміст окремих заборонених книжок, подає власну концепцію діяльності радянської влади у справі заборони та вилучення надрукованої літератури із загального державного книгообігу.

Ключові слова: спецфонд Книжкової палати України, історичний книгодрук, наукова розвідка, збірник наукового товариства, науково-популярна праця, підручник з історії.

Вилучені з обігу друковані видання становлять незначну частину фондів Книжкової палати України — за підрахунками автора, їх майже 0,25% від загального обсягу. Цікаво, що серед заборонених книгодруків є література з різноманітних галузей і вельми несподіваних тем, наприклад у зазначений період вилученню підлягали навіть місячні описи погоди та розклади залізничних потягів [8, с. 14]! Чимало заборон на книгодруки, що побачили світ упродовж 1917—1921 рр., торкалися літератури історичного змісту. І це не дивно, адже у добу революційних потрясінь найбільших трансформацій зазнає саме історія — її вкотре піддають перегляду, приміряючи нові ідеологічні постулати. На цьому тлі, ясна річ, страждають усі, причетні до історичної галузі фахівці, — науковці, викладачі, музеєзнавці, архівісти, бібліографи, в контексті обраної теми — автори історичних праць. Забороненим історичним книгодрукам та їх творцям, власне, й присвячено пропоновану статтю.

Історіографію з окресленої теми представлено як загальними, так і спеціальними працями, огляд яких наведено у попередній публікації авторки [3]. Найгрунтовніше тему досліджували В. Бабюх [1], О. Федотова [10—11], О. Каракоз [6], однак у цих працях історичні книгодруки не виокремлено. Проте саме цей аспект вважаємо найбільш вагомим і актуальним, адже сьогодні, по суті, ведеться неоголошена війна з радянським періодом історії України, почастишали спроби монополізувати істину та нав'язати непорушні констатації в її оцінці.

Першоджерельною базою пропонованого дослідження стали науково-допоміжні бібліографічні покаж-

чики [8—9] та різноманітні матеріали зі спецфонду Книжкової палати України [2; 4; 5; 7; 12].

Наукова новизна представленої роботи сполучається з поставленою автором метою і полягає у персоніфікації радянської практики із заборони книжок, відродженні забутих імен, встановленні невідомих та маловідомих історичних праць, проведенні їх контент-аналізу.

У контексті окресленої проблематики важливо усвідомити той факт, що забороненою могла бути книга, якщо у цензорів викликав сумнів її зміст чи в ній траплялися небажані ідеї, гіпотези, концепції, факти, імена (навіть технічних редакторів чи ко-ректорів); забороненим міг бути автор, тоді всі його книжки, часом зовсім невинні, аполітичні за змістом, автоматично вилучали з книгообігу. Інакше кажучи, книга отримувала кілька вироків: її карали за автора, за його думки, викладені у тексті, за порушену тему, за "неблагодійне" видавництво, за "порочний" колектив видавців тощо. За цих умов виникло поняття "недисертабельних тем", тобто таких, що їх не варто торкатися, якщо науковець прагне досягти дослідницького результату. Це породило огидне явище пристосуванства в історичній науці, яке з гіркотою констатував учитель історії з кінострічки "Доживемо до понеділка" у блискучому виконанні незабутнього В'ячеслава Тихонова.

Очікувано, виявилися вилученими з книгообігу праці відомих дослідників та шанувальників української історії: Михайла Грушевського ("Студії з економічної історії України" (Київ, 1917); "Коротка історія України" (Київ, 1917), "Звідки пішло Українство і до чого воно йде" (Київ, 1917), "Города Ве-

ликого князівства Литовського в XIV—XVI ст." (Київ, 1918), "З політичного життя старої України" (Київ, 1918), "Ілюстрована історія України" (Київ, 1918), "На порозі нової України: гадки і мрії" (Київ, 1918), "Переяславська умова України з Московщиною 1654 р." (Київ, 1918) [8, с. 14, 36]; Дмитра Багалія ("Історія Слобідської України" (Харків, 1918)) [8, с. 29]; Гната Хоткевича ("Гетьман Іван Мазепа" (Харків, 1917), "Умови з'єднання України з Московщиною" (Харків, 1917), "Хто ми і чого нам треба: історія і майбутнє України" (Харків, 1917)) [8, с. 25]; Бориса Грінченка ("Братства і просвітня справа за польського панування до Б. Хмельницького" (Черкаси, 1917), "Де ми і скільки нас" (Київ, 1917), "Іван Виговський: його життя і діла" (Черкаси, 1917)) [8, с. 13]; Михайла Драгоманова ("Про українських козаків, татар та турків" (Київ, 1917)) [8, с. 14]. Радянську владу особливо драгувала тема визвольної боротьби в Україні: відповідно, під заборону потрапила націєтворча праця Д. Донцова "Історія розвитку української державної ідеї" (Вінниця, 1917) [8, с. 14], історико-політична розвідка Льонгіна Цегельського "Русь-Україна та Московія-Росія" (Полтава, 1917) [8, с. 25], брошури Василя Різниченка, присвячені українській національній символіці [8, с. 23—24].

Серед заборонених історичних видань чимало праць Адріана Феофановича Кащенка [8, с. 11, 17, 43, 96]. У справі вилучення книжок він є своєрідним рекордсменом: книгодруків цього автора, що вийшли у 1917—1919 рр., до спецфонду потрапило 40 (!) позицій. А. Кащенко захоплювався козацькою тематикою, писав про гетьманів, отаманів і старшин, бойові походи, наводив приклади козацької звитяги та мужності. Під його редагуванням було укладено карти "Великого Лугу Запорозького" — дослідник довів надзвичайне географічне й стратегічне значення Запорозької Січі для козаків [8, с. 11]. За характером і формою викладу його роботи були спрямовані на популяризацію козацької минувшини України. Автор вдався до гіперболізації, казкових і містичних прийомів. Зокрема, у книзі "На руїнах Січі", яка ґрунтується на реальних історичних подіях, пов'язаних зі знищенням Чортомлицької Січі 1709 р. і містить вагому констатацію факту, що "старшина і гетьмани продали волю України", автор одночасно пише про розмову з померлим Іваном Сірком, який радить йому узятися "за свій надгробок" і почути "дзвін козацького життя" [7, с. 5, 8]. А. Кащенко розкриває зрадницьку роль Гната Галагана, який, заради майнових винагород від Петра I, підступною підлістю допоміг росіянам зруйнувати майже беззбройну Січ, а потім без жалю добивав козаків, що чинили опір, саджав людей на палі, вішав на шибеницях, котрі потім встановлював на плоти і пускав униз по Дніпру, щоб лякати ще не пійманих козаків [7, с. 11, 14]. Заборона подібної книги була передбачуваною, адже воля України і борці за її встановлення після поразки Української революції становили "небажаний" історичний сюжет. Відтоді поняття волі стало класовим, а визнаними борцями — насамперед ті, що воювали проти експлуататорів трудового

народу й кріпацтва, але обов'язково за наближення справедливої радянської влади. Прибічників пролетарських ідей в Україні було чимало, тож класовий зсув у подачі історії суспільство засвоїло доволі швидко і заборона книгодруку як насильницький метод у цій справі була лише допоміжною.

Загалом, тенденція до табування козацької тематики стала панівною. Водночас із творами А. Кащенка з книгообігу було вилучено 10 (!) книжок історичної белетристики, що впродовж 1918 р. вийшли під авторством Олелька Островського [8, с. 56]. Разом з оповіданням про знищення Батурина, надрукованим у видавництві "Вернигора" 1917 р. [8, с. 20], від читачів було приховано його твори, присвячені Жовтоводській та Берестейській битвам, руйнуванню Чортомлицької та Нової Січі, Полтавській битві, образам Івана Богуна, Івана Мазепи тощо.

Серед заборонених історичних праць чимало робіт Никифора Григорієва [8, с. 85; 9, с. 23]. До розряду вилучених, наприклад, потрапив його шкільний підручник зі стародавнього світу. Зміст книги, певна річ, в ідеологічному сенсі був бездоганним, а от її автор викликав неприховане роздратування: Никифор Григорієв — учасник Української революції, член Української партії соціалістів-революціонерів, політичний емігрант, професор Українського інституту громадознавства у Празі, автор книг про визвольну боротьбу українського народу апіорі не міг навчати дітлашню античній історії. Тим більше, що наприкінці книги кам'янець-подільське видавництво "Дністер" рекламувало його ідеологічно небезпечні книжки: шкільний підручник з історії українського народу київського видавництва "Час" (1919), історію України в народних думках та піснях київського видавництва "Криниця" (1918) та ін. [2, с. 161].

Під заборону потрапила і книга Леоніда Шишка "Розповіді з російської історії" [9, с. 11]. Автор помер 1910 р., однак, як і Н. Григорієв, був есером, а отже, носієм селянської — не пролетарської ідеології. Тож його дослідження також опинилося серед "неблагонадійних", хоча й у критичному ключі висвітлювало епоху Миколи I [12, с. 30—31]. Росію тієї доби Л. Шишко називав "величезною каторжною тюрмою", а самодержцзя звинувачував у нещирості намірів щодо поліпшення селянської долі [12, с. 3, 16]. Автор критикував систему царського судочинства, яка вибілювала жорстокі злочини кріпосників: на сторінках його книги знаходимо факти, які царат старанно приховував і які б у своїй антисамодержавній пропаганді могла б використовувати й радянська влада. Зокрема, Л. Шишко оприлюднив відомості про жадливий злочин рязанського поміщика Суханова, котрий забив до смерті 12-річного хлопчика лише за те, що той "прогледів зайця" під час полювання; розповів про князя Гагаріна, який примушував кріпаків працювати навіть у великі релігійні свята, катував їх, а ще утримував гарем із дівчат-кріпачок [12, с. 19]. Свідки цих злочинів знаходилися, але справи "розсипалися" у суді.

На перший погляд, логіка заборони цієї книги млява й невиразна, адже праця містила конкретні

факти антинародної сутності російського царату і могла бути переконливим аргументом у комуністичному вихованні громадян УСРР—УРСР. Проте у книзі обговорювалися теми, які, вочевидь, викликали небажані для пролетарської влади асоціації. Зокрема, Л. Шишко зауважував про царські гоніння на "народну совість" [12, с. 8] і повідомляв, що 1825 р. на цегляному заводі Петербурга було спалено десятки тисяч книжок Нового Заповіту, Псалтиря та інших частин Біблії тільки тому, що їх перекладено з церковнослов'янської на російську мову [12, с. 7—8]. Священники не хотіли втрачати роль посередників між Богом і людьми, тож вважали ці переклади "небезпечними": петербурзький митрополит Серафим заявив, що не допустить цього перекладу, бо "Святе Письмо було передано Богом не народу, а верстві пастирів і вчителів, а вже через них народу" [12, с. 8]. Окремі факти, що їх оприлюднив Л. Шишко, взагалі вражають. Так, він розповів про царського генерала Бутурліна, який знайшов "революційні думки" в... акафісті Покрову Божої Матері. На його думку, варто було викреслити такі висловлювання, як: "Радуйся, незриме приборкання володарів жорстоких і звіроподібних", "Поради несправедливих князів розорюй, утворюючих раті знищуй" [12, с. 8].

Небажані асоціації у читачів, безумовно, могли викликати розповіді Л. Шиска про цензурне свавілля в імперії часів Миколи I. Автор наводить висловлювання царського міністра С. Уварова, який мріяв про те, щоб "російська література зникла взагалі" і тоді він буде "спати спокійно" [12, с. 9]. Л. Шишко зазначав, що на "нешасний російський друк" було спущено "цілу зграю цепних псів" цензури і наводив переконливий факт розумової неадекватності останньої. Причому, петербурзька газета "Північна бджола" написала про те, що перевізники у погану погоду надмірно піднімають ціни для тих, хто їде до вокзалу, й отримала догану за "злонамірне свободомислення" [12, с. 7].

У забороні історичних книгодруків 1917—1921 рр. помітна тенденція до викорінення літератури, що висвітлювала події Першої світової війни. Так, до спецфонду Книжкової палати України потрапили праці, присвячені військовій діяльності земських союзів, зокрема кооперації Південно-Західного фронту [9, с. 7], питанням допомоги постраждалим від війни, як-от заборонена книжка Е. Кельмана "Про тимчасові правила про надання кредитної допомоги постраждалим від війни" [9, с. 8]. Було вилучено книгу М. Маргуліса "Бельгія", що вийшла у видавництві Південно-Західного фронту [9, с. 9], під заборонаю опинився й "Атлас докладних карт театрів Першої світової війни" [9, с. 7].

У коло вилучених історичних праць часто потрапляли наукові збірники. Наприклад, до розряду заборонених було внесено "Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук" [4]. Матеріали, редаговані Д. Багалієм, уміщували докладний нарис із життя першого військового підскарбія 1663—1669 рр. Романа Ракушки, підготовлений В. Модзалевським [4, с. 18—52]; дослідження, присвячене

300-літтю Київської Академії у викладенні М. Петрова [4, с. 1—17]; статтю з історії української церкви XVI—XVII ст., підготовлену І. Соколовим [4, с. 53—84]; історично суперечливі легенди про Золоті ворота, Батиялицяря, опрацьовані Ф. Сушицьким [4, с. 85—103] та ін. Зауважимо, що радянська цензура мала вагомий підстави для заборони цих "Записок...", адже у збірникові було оприлюднено унікальні документи про діяльність Української академії наук (УАН), утвореної з ініціативи гетьмана П. Скоропадського, а саме: пояснювальну записку до проекту організації історико-філологічного відділу УАН, його штатний розпис, протоколи засідань за 1918 р., список перших академіків (Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький) та професорів (В. Данилевич, Є. Тимченко) відділу, життєписи та бібліографію їхніх праць. Окрім того, в книзі скрізь згадувалося прізвище Дмитра Івановича Багалія, книгодруки якого (того самого року видання) активно вилучали з книгообігу. Тож "Записки..." були приречені потрапити до вічного "книжкового саркофага".

На тлі збірника УАН "Записки історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства у Києві" [5] є зразком чистоти радянської ідеології. Зокрема, у книзі оприлюднено принизливі для українства констатації історика українського письменства М. Петрова, який називав Івана Котляревського "псевдокласиком української літератури" [5, с. 34—35], а Тараса Шевченка — автором, який перебував під міцним впливом російської літератури [5, с. 37]. Книга містить історико-археологічний аналіз Л. Добровольського щодо будівництва нових залізниць у межах Київської губернії [5, с. 41—50]; працю В. Козловської про розкопки трипільської культури біля с. Сушківка Уманського повіту [5, с. 51—68]; розвідку О. Грушевського про рибне мито в Україні у XV—XVI ст. [5, с. 69—78]. Непокоєння цензорів, на наш погляд, могли викликати праці І. Свенціцького та К. Широцького, які виразно наголошували на українському компоненті імперської культури. Зокрема, І. Свенціцький, оповідаючи про українську старовину в Київському церковно-археологічному музеї, з неприхованим болем зазначав: "Столиця земель 25 мільйонного народу (мається на увазі Київ. — Л. Д.) не спромоглася на більше, як на збірки Терещенка, Ханенка, Хвойка і Бобринського" [5, с. 87]. Дослідник К. Широцький, з'ясовуючи питання про авторство карти Києва 1638 р., зауважував про визначальну роль Петра Могили у відродженні Києва, його піднятті "з руїн" [5, с. 98].

Висновки. Отже, книгодруки з історичної галузі перебували під "снайперським прицілом" радянських ідеологічних установ. Викоріненню підлягала власне ідея української окремішності, що віддзеркалювалася в усіх аспектах життя Російської імперії. У межах пропонованої статті розглянуто лише найрезонансніші заборони та тематики для вилучень. *Перспективними напрямками* подальших досліджень є історичні праці статейного формату, що зазнали гонінь від радянської цензури й на довгі десятиріччя були приховані від наукового загалу.

Список використаної літератури

1. *Бабюх В. А.* Політична цензура в Україні в 1920—1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук / Бабюх Віталій Антонович. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — Київ, 2007. — 290 с.
2. *Григор'єв Н.* Всесвітня історія : підручник для середніх шкіл. Ч. I "Стародавній світ" / Н. Григор'єв. — Кам'янець на Поділлі : Дністер, 1920. — 162 с.
3. *Дояр Л. В.* Практика заборони книжок в УСРР (1919—1937 рр.): історіографічний аспект / Л. В. Дояр // Вісник Книжкової палати. — 2018. — № 1. — С. 49—52.
4. *Записки* історико-філологічного відділу Української Академії наук / [За заг. ред. Д. І. Багалія]. — Київ : Друкар, 1919. — 241 с.
5. *Записки* історичної і філологічної секцій Українського Наукового Товариства в Києві / [ред. кол. О. Грушевський, О. Левицький, М. Мочульський]. — Кн. XVII. — Київ : Друкарня УНТ, 1918. — 104 с.
6. *Каракоз О. О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917—1939) / О. О. Каракоз. — Київ : Ліра-К, 2015. — 180 с.
7. *Кашченко А.* На руїнах Січі / А. Кашченко. — Катеринослав : Друкарня "Реклама", 1917. — 16 с.
8. *Спецфонд* Книжкової палати України (1917—1921 рр.) : наук.-доп. бібліогр. покажч. / [укл. О. О. Федотова, П. М. Сенько, О. М. Устіннікова]. — Київ : Книжкова палата України, 2003. — 360 с.
9. *Спецфонд* Книжкової палати України (1917—1921 рр.) : наук.-доп. бібліогр. покажч. / [укл. О. О. Федотова, П. М. Сенько, О. М. Устіннікова]. — Київ : Книжкова палата України, 2003. — 60 с.
10. *Федотова О. О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.) / О. О. Федотова ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — Київ : Парламентське видавництво, 2009. — 350 с.
11. *Федотова О. О.* Політична цензура в УСРР—УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О. О. Федотова // Вісник Книжкової палати. — 2012. — № 2. — С. 45—47.
12. *Шишко Л.* Рассказы по русской истории в 3-х ч. Ч. 3 / Л. Шишко. — Одеса : Общее изд-во "Одесские новости" и "Труд", 1917. — 93 с.

Статья продолжает тематику авторских исследований, посвященную проблеме запрета книгопечатания в Советской Украине. Автор предлагает ознакомиться с яркими эпизодами изъятия книг исторического содержания, приводит известные и малоизвестные имена, рассматривает преследованные властью научные и научно-популярные работы, учебную литературу, историческую беллетристику, анализирует содержание отдельных запрещенных книг, подает собственную концепцию деятельности советской власти в деле запрещения и изъятия напечатанной литературы из общего государственного книжного оборота.

This article continues the topic of author's research on the problem of book-ban in Soviet Ukraine. Following the recently published historiographical intelligence on the topic, we propose to read the vivid episodes of extracting books of historical content. The author mentions well-known and little-known names, called the authorities pursued by the authorities, scientific and popular works, educational literature, historical fiction, analyzes the content of certain prohibited books, presents his own concept of the activities of Soviet power in the prohibition and removal of printed literature on the general state of bookkeeping.

Надійшла до редакції 20 лютого 2018 року

Ймовірно, найстаріший записаний фрагмент "Одіссеї" знайшли в Греції

Під час розкопок в Греції археологи знайшли глиняну табличку з 13 рядками з поеми Гомера "Одіссея".

Як повідомляє "Бі-Бі-Сі", табличка була знайдена в римському святилищі в районі руїн храму Зевса в Олімпії. У заяві Міністерства культури Греції знахідка названа "великою археологічною, епіграфічною, літературною та історичною" подією.

За попередньою оцінкою надпис на глиняній табличці зараховується до III століття н. е.: це рядки з 14-ї пісні "Одіссеї", в яких герой Троянської війни Одіссей звертається до свого друга, свинопаса Евмея.

Розкопки в Олімпії вже три роки ведуть грецькі і німецькі археологи. Якщо підтвердиться попереднє датування, знайдений ними фрагмент "Одіссеї" стане найстарішим записаним фрагментом гомерівського епосу, що дійшов до наших днів.

За матеріалами інтернет-ресурсів